

ВІТЧИЗНЯНЕ КРИМОЗНАВСТВО

(Рец. на серію видань «Біобібліографія кримознавства», 2004—2010 рр., вип. 1—12, за ред. проф. А.А. Непомнящого)

Між археологією і історичним краєзнавством є чимало спільного в предметі та об'єкті дослідження. Обидві дисципліни мають справу з вивченням і популяризацією історичних подій, матеріалізованих у пам'ятках історії, культури різних фракталів, або рівнів регіоналізму: урочищ, поселень, міст, областей, країн тощо. Основною метою обох наук є реконструкція регіональної (локалізованої в масштабах села, міста, області, держави...) або колективної ідентичності. Зазвичай під останнім мається на увазі наявність цілісного самоусвідомлення та самовизначення у мешканців певної просторової одиниці через комплекс світоглядних, соціокультурних, соціально-економічних і політичних особливостей. За цим комплексом населення консолідується в спільноти від простого земляцтва до (інклюзивно в масштабах країни) національної ідентичності. Результати дослідження феномену регіональної або колективної ідентичності найчастіше постають як складна, неоднозначна й мінлива в часі картина.

Сучасний археолог, який працює з кримськими пам'ятками, зацікавлений у результатах досліджень історичного краєзнавства Криму. Тож поява публікацій архівних матеріалів (рукописів, чернеток, щоденників, листування, наукових планів і звітів тощо) з особистих і наукових фондів краєзнавців-археологів, аналіз життєвого циклу та обігу документів очікується фахівцями з великим інтересом. Особливе місце в працях цього напряму посідають роботи дослідників, що представляють школу кримознавства на чолі з професором А.А. Непомнящим (Таврійський національний університет ім. В. Вернадського).

12 випусків уже добре відомої серії «Біобібліографія кримознавства» (автори: А.А. Непомня-

щий, В.В. Бобков, О.М. Бобкова, С.А. Волкова, Е.М. Кангієва, Н.В. Кармазіна, У.К. Мусаєва, О.В. Хливнюк; дані див. додаток), відповідальний редактор професор А.А. Непомнящий, дає привід звернутися до огляду серії в цілому. Вкажемо, що навіть на інтуїтивному рівні, виходячи з власного досвіду польових досліджень бахчисарайської старовини, доцільно зробити це з фахових позицій конкретної науки — археології. Такий погляд (зумовлений «виробничою необхідністю») підкріплюється статистичними підрахунками професора А.А. Непомнящого про те, що в загальні наукових матеріалів історико-етнографічної кримознавчої спадщини 68 % становлять археологічні розвідки, решта: 22 % — загальноісторичні; 10 % — етнографічні (Непомнящий 2001, с. 21). Таким чином, та обставина, що моїм профільним фахом є археологія, з одного боку, пояснює, чому я взялася за рецензію робіт з історичного краєзнавства, а з іншого — частково виправдовує можливі її огріхи.

Хоча серія «Біобібліографія кримознавства» присвячена історії вивчення Криму, особливої актуальності їй надає процес швидкого перерформатування традиційного етнографічного татарознавства в окрему наукову (за своїми закладами сходознавчу) галузь знання. Цей процес набув особливої інтенсивності після повернення більшої частини кримськотатарського населення в Крим, коли в соціально-економічному плані сучасні кримські татари постали консолідованим етносом з високим рівнем самоорганізації, самосвідомості і підвищеними запитам на культурно-історичну ідентифікацію. Відтак, указана серія, як і інші татарознавчі роботи, є відповіддю на виклик часу. Нині «Біобібліографія кримознавства» нараховує 12 випусків, які в додатку подані не за роками видання, а за тематичним — антропологічним — принципом.

У пострадянський період у країнах колишнього СРСР помітно підвищилася оцінка зна-

чення особистості дослідника в науці. І серія «Біобібліографія кримознавства» наочно демонструє, що звернення до антропологізації («олюднення») історико-наукового знання є «однією з принципових особливостей сучасної парадигми історичної науки» (Непомнящий 2001, с. 8). Легко помітити, що серія розробляється за концепцією персоніфікації, тобто вивчення й оцінки внеску окремих істориків у розробку наукових проблем, хоча в українській історіографії кінця ХХ — початку ХХІ ст. наявний також інституційний підхід, коли досліджуються наукові співтовариства.

Виходячи з принципу персоніфікації, аналіз серії «Біобібліографія кримознавства» слід розпочати з видань, присвячених «кримознавцю № 1» — найвідомішому краєзнавцю останньої третини ХІХ — першої третини ХХ ст., історик, бібліограф, археолог, знавцю пам'яток історії та культури, члену-кореспонденту Академії Наук СРСР Арсенію Івановичу Маркевичу. В монографії професора А.А. Непомнящого «Арсений Маркевич: Страницы истории крымского краеведения» відтворена життєва і творча дорога ключової фігури краєзнавства Криму. На ґрунті широкого корпусу епістолярних джерел реконструйовано зв'язки цього провінційного вченого з кримознавцями академічних центрів країни. Видання викликало жвавий інтерес у науковому світі та було високо оцінене фахівцями, про що свідчать 11 рецензій. Ще одна праця — «Историческое краеведение Крыма на рубеже столетий: Вопросы истории крымского краеведения и охраны памятников» — видана у вигляді збірки статей за матеріалами проведених у 2005 р. міжнародних наукових читань, присвячених 150-річчю ювілею А.І. Маркевича. Крім вчених Криму, тут представлені кримознавці з Санкт-Петербурга (А.І. Раздорський, І.В. Тункіна, Д.Н. Шилов), Києва (С.Ю. Зозуля) та Львова (М.А. Вальо, Н.Е. Кунанець).

Вип. 7 (автор т. 1 капітального дослідження «Подвижники крымского краеведения» А.А. Непомнящий) в основному присвячений реконструкції унікальної долі нечисленної когорти попередників А.І. Маркевича та широкого кола його сучасників, друзів і соратників з краєзнавчих досліджень Криму. Завдяки їхній подвижницькій діяльності дійшло немало пам'яток старовини, а кримські музеї сформували свої унікальні фонди. Вип. 12, що продовжує вказану тематику (автор А.А. Непомнящий), — один із найцікавіших у серії. Він має підзаголовок «TAURICA ORIENTALIA» і, за висловом професора Д.П. Урсу (Урсу 2009, с. 237), є «енцикло-

педією кримознавства» — комплексної науки, що рівною мірою належить до регіоназнавства (себто краєзнавства, але точніше буде сказати — країнознавства) та орієнталістики (сходознавства). На думку Д.П. Урсу, «праця професора А.А. Непомнящого стосується якраз другої, сходознавчої іпостасі кримознавства, оскільки досліджує невідомі (або маловідомі) сторінки орієнталістики на теренах Криму, починаючи від часів приєднання його до Російської імперії та до початку Другої світової війни, тобто протягом більше ніж 150 років». Галерея портретів т. 1 продовжується в т. 2 парадом визначних російських сходознавців і археологів ХІХ ст. (В.В. Григор'єв, І.М. Березін, М.І. Веселовський, В.Д. Смирнов) і ХХ ст. (В.О. Гордлевський, Г.Ю. Крачковський, О.М. Самойлович), а також маршем перших українських кримознавців (О.О. Андрієвський, В.М. Базилевич, О.Я. Олесницький) і мистецтвознавця Є.Ю. Спаської. До наукового обігу введено багато нового матеріалу з архівів Росії та України. Автор також поділився цінними спостереженнями стосовно кримознавчої спадщини «гордості української орієнталістики А.Ю. Кримського..., славетної Н.Д. Полонської-Василенко...» (Урсу 2009, с. 238). Досягненням є також просопографічний портрет Українського товариства вивчення Криму та Кавказу, в якому, як з'ясувалося, плідно працювали багато відомих подвижників української науки.

У вип. 8 — «А.Я. Фабр: Портрет адміністратора на фоні епохи» — О.М. Бобкова розкриває життя й творчість якщо не «генія російської бюрократії», то її показового представника: адміністратора, мецената, краєзнавця, подвижника музейної справи Андрія Фабра (1789—1862). Висвітлено основні напрями роботи А.Я. Фабра як Таврійського губернського прокурора (1825—1833 рр.), потім — управителя канцелярії Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора (1833—1847 рр.), Катеринославського цивільного губернатора (1847—1857 рр.), члена Таврійської по селянських справах присутності (1861—1863 рр.).

Автором вип. 9 під назвою «Народный учитель: Документальный очерк деятельности выдающегося крымскотатарского просветителя Усеина Боданинского» є завідувач кафедри історії Кримського інженерно-педагогічного університету Улькера Кязимівна Мусаєва. Я не знайшла відгуків на цю дійсно важливу та дуже своєчасну працю і вважаю, що вона заслуговує на окрему увагу.

Актуальність праці не викликає жодних сумнівів. Досі не було монографічного дослідження

наукового життя одного з перших просвітителів кримськотатарського народу, якого можна вважати й першим татарським археологом. Автор віднайшла та опрацювала величезний архівний матеріал, який стосується творчого життя У. Боданінського. Найретельніше відображені приблизно 12 років напруженої праці вченого — організатора музейної справи — від 1917 р. до 1929 р. Цей величезний фактографічний матеріал вдало систематизований і проаналізований у двох основних зрізах, яким у книжці відповідають два великі розділи. Всебічно й переконливо показано, по-перше, створення на базі Ханського палацу в Бахчисараї Державного палацу-музею тюрксько-татарської культури, по-друге, визначна роль У. Боданінського в організації робіт з вивчення та охорони пам'яток історії та культури кримських татар.

Вражають екстремальні умови, в яких провадилася та робота: громадянська війна, часті й полярні зміни влади в Криму, розруха, дефіцит фінансів і кадрів. Автор переконливо показує, що саме з ім'ям У. Боданінського пов'язаний початок створення основних східних колекцій Криму. Ним були також здійснені або зібрані обміри, архітектурні плани основних пам'яток Старого Криму, Бахчисарая та його близьких і далеких околиць, зокрема комплексів Азіза, Ескі-Юрта, некрополів Чуфут-Кале, Салачика, Ханського палацу, Мангуп-Кале та ін. Значення результатів цих робіт, відображених у щоденниках У. Боданінського (арабською графікою!) та наведених У.К. Мусаєвою, неможливо переоцінити. Зокрема, за цими записами автору (с. 125—151) вдалося встановити справжню роль У. Боданінського в організації та проведенні *«найбільшої за роки радянської влади історико-археолого-етнографічної експедиції з вивчення кримських татар у 1925—1926 рр.»*. Автор охопила величезний об'єм відомої джерельної бази, і його відображення відповідає сучасним поглядам на проблеми кримознавства.

До надбань цієї праці можна віднести також додатки у вигляді передрукованих із малодоступних журналів основних статей У. Боданінського про архітектурні та археологічні розвідки, що «зникли» в 30-і роки разом з розгромом у СРСР політики «коренізації» та краєзнавства загалом. Ці статті давно стали, з одного боку, раритетом, а з іншого — предметом першої необхідності для численних дослідників кримської старовини, приміром, у виконанні різноманітних робіт з дослідження і реставрації архітектурно-археологічного комплексу Зинджирли-медресе — Тюрбе хана Хаджи Герая в Салачику або пам'яток Чуфут-Кале. В

цьому — велике практичне значення книжки У.К. Мусаєвої.

Але до неї є декілька непринципових зауважень. Зокрема, певний сумнів викликає назва книжки. Чому У. Боданінський кваліфікується як «народний учитель»? За фактами біографії, викладеними в книжці, Усеїн Адбурефєвич жодного дня зі свого 60-річного життя не працював у народній школі. 1888 року він закінчив народну (чотирирічну) школу, потім сім років навчався у Сімферопольській татарській вчительській школі. Від 1895 до 1905 рр. (тобто дев'ять років) Боданінський проходив курс Строгановського художньо-промислового училища (СХПУ) в Москві, а в 1905—1907 рр. викладав графічне мистецтво у Сімферопольському комерційному училищі, а потім два роки був керівником художньо-промислової школи у підмосковному с. Лігачове як філії Строгановки. У 1909—1911 рр. Боданінський був знову в Москві: викладав малювання у вечірніх класах і завідував навчальною майстернею в СХПУ. Від 1911 р. У. Боданінський на умовах найму працював художником-декоратором у Санкт-Петербурзі, де перетнулися його життєві й творчі шляхи та відомого російського архітектора І.О. Фоміна (1872—1936), з сестрою якого — Ольгою Олександрівною (1895—192?) — він побрався. У роки Першої світової війни Боданінський займався вивченням кримськотатарської старовини, тож усе частіше бував у Криму та захопився ідеєю організації Товариства охорони бахчисарайських пам'яток, брав участь у роботі Таврійської вченої архівної комісії (ТВАК). Таким чином, немає жодного свідоцтва, що він працював у народній школі та навіть більше — цілком помітно, що творчу натуру митця вчительська діяльність не задовольняла.

За визначенням різних дослідників і за анкетними даними, У. Боданінський кваліфікується як багатофахова особистість. У рецензованій праці міститься добрий десяток будь-яких, але не освітніх професійних іпостасей У. Боданінського. На с. 8—11 перераховані такі його професії (в дужках подано посилання на джерела У.К. Мусаєвої): відомий діяч кримознавства (Козлов 1987); музеєзнавець; художник-декоратор і художник-оформлювач, живописець (Червонная 1995); організатор орієнталістичних студій, член-кореспондент Державної академії художніх наук, член Союзу драматичних і музичних письменників (Урсу 1996); діяч у галузі охорони пам'яток (Хливилюк 2005); мистецтвознавець, діяч краєзнав-

чого руху та музейної справи, археолог Мусульманського Сходу, художник прикладного мистецтва, член-кореспондент Бюро краєзнавства (Мусаєва 2007). Згідно з відомостями на с. 15, у 1921—1923 рр. Усеїн-ефенді завідував Бахчисарайським відділом народної освіти, але то була чиновницька, а не народна посада.

Термін «народний вчитель» для сучасного читача має декілька сталих значень:

— історичний термін: педагог міських, повітових і початкових училищ;

— почесне звання в колишньому СРСР, у сучасних Україні та Російській Федерації, яке присвоюється не раніше ніж через 10 років після надання почесного звання «Заслужений вчитель» (відповідно СРСР, України чи Російської Федерації);

— фахові періодичні видання, приміром «Народний учитель» — газета Московського ордену Трудового Червоного Прапора державного обласного університету.

Тобто, жодне з розповсюджених тлумачень «народного вчителя» до Усеїна-ефенді не підходить. Тож більш вдалою та академічною назвою дев'ятого випуску серії могли б бути: «Видатний кримознавець У. Боданінський» чи «Видатний кримськотатарський просвітитель У. Боданінський». Могло б навіть бути «Видатний син народного вчителя», якщо мати на увазі, що Абдурефі Есадулла-огли (1810—1881) — батько У. Боданінського — дійсно був одним із найперших народних кримськотатарських учителів. Більше того, за словами професора П.Д. Урсу, «Абдурефи Есадулла был первым просветителем среди крымских татар» (Урсу 1999), що підтверджує У.К. Мусаєва (с. 16) аутозаписом У. Боданінського, що він «син народного вчителя із селян...».

Ще одне зауваження стосується того, що в монографії, як видається, наведено надто скромні й обмежені біографічні дані про такого визначного подвижника науки як Боданінський. Скориставшись словами одного з рецензентів на іншу книжку серії, цій бракує «людського обличчя». Не зрозуміло, чи був У. Боданінський щасливий в особистому житті? Його дружина Ольга Олександрівна була не донькою, як помилково стверджується (с. 21) з посиланням на С.М. Червонну, а сестрою відомого архітектора І.О. Фоміна (за його проектом у Києві зведена будівля Кабінету Міністрів України на вул. Грушевського). На с. 97, за матеріалами звіту за 1.10.1928—1.10.1929 рр., серед невинуватих осіб з оточення У. Боданінського двічі згадується вже А[нна?] Н[икитична?] Боданінська, а не О[льга] О[лександрівна]. Занадто скупо висвіт-

лені взаємини Усеїна Адбурефієча з його славетним старшим братом Алі Боданінським. Донька останнього Саїде в 1930-х рр. стала дружиною видатного кримськотатарського поета Ешрефа Шем'ї-заде. Саїде Боданінська донедавна проживала ніби-то в Москві та Сімферополі, тобто могла надати цінні відомості про свого дядька.

У наступних публікаціях доцільно було б повернутися ще раз до аналізу претензій Державної академії історії матеріальної культури (ДАІМК) до якості розкопок експедицією Бахчисарайського музею на чолі з У. Боданінським мечеті в Чуфут-Кале в 1928—1929 рр., про що йдеться на с. 168—169. На жаль, у додатках відсутня стаття (у співавторстві з Б.М. Засипкіним та О. Акчокракли), на яку У. Боданінський посилався в полеміці з ДАІМК. Це дуже актуальна для сучасної науки тема, оскільки розкопки цієї мечеті мають істотне значення для розуміння ранньої кримськотатарської історії. Археологічні її дослідження неодноразово поновлювали, зокрема в останні роки.

Можливо, настав час перекласти й видавати щоденник У. Боданінського, який він вів османською мовою в арабській графіці?

Недостатньо висвітлений і зв'язок переслідувань У. Боданінського як представника культурної еліти кримськотатарської автономної республіки з загальносоюзним молохом політики репресій. «Красназничий рух у СРСР на межі 1920—1930-х рр. був розгромлений. Усі красназничі об'єднання в 1933 р. були закриті, а їхні видання знищувалися. З музеїв викидали «колишніх людей» і навіть колекції як «непотріб»... кількість репресованих кримських археологів дуже значна» (Формозов 1998, с. 193). У «1931 р. діяльність ТТІАЕ (Таврійського товариства історії, археології і етнографії) припинилася, багато його членів були заарештовані і загинули» (Бекирова 2007, с. 43). Більшість заарештованих у 1930—1934 рр. були лояльними або дуже лояльними до радянської влади. Значна частина культурно-професійного кола У. Боданінського, а також багато його кореспондентів з ділового листування (приміром, чиновники Главнауки) були заарештовані та частково ліквідовані. Великий терор щодо кримських жертв працював за безвідмовною замкненою схемою пошуків і знищення ворогів народу: «контрреволюціонер або відступник від лінії партії» — «великодержавний шовініст» — «націоналіст» — «контрреволюціонер або відступник від лінії партії». На 1932—1934 рр. припали арешт і заслання професорів К.Е. Гриневича (див. с. 166—167), Г.А. Бонч-Осмоловського (згаданого на с. 32, 48, 53, 114, 118 і 155), М.Л. Ернста (с. 32,

39, 46, 58—59, 79, 82, 111, 157—158, 160, 162—163, 166, 182, 187), члена-кореспондента Академії архітектури СРСР Б.М. Засипкіна (с. 71, 82, 89, 92—95, 97—98, 133, 137, 142—144, 150—152, 163, 166—168, 215). Можливо, У. Боданінський шукав порятунку в Тбілісі (с. 172) за прикладом свого знайомого московського професора Б.О. Куфтіна (с. 48, 56, 66—67, 70, 114, 155), який у 1930 р. за «контрреволюційну діяльність» був засланий до Вологди і потім, через три роки, вдало «вберігся» в Тбілісі, де впродовж 20 років плідно працював у Музеї Грузії і навіть отримав звання академіка Академії наук Грузинської РСР (Альмов, Решетов 2003). Від початку 30-х рр. і до кінця життя «замовк» і Арсеній Іванович Маркевич.

Можливо, вже настав час піднімати питання про відзначення пам'яті У. Боданінського, приміром, установам меморіальних дощок. Навіть Ханський палац у Бахчисараї досі не має жодного пам'ятного знака чи кабінету, які нагадували б про кипучу 16-річну діяльність його видатного директора. З ім'ям цієї особистості пов'язано багато місць у Москві та Санкт-Петербурзі. Строгановка пишається своїм славетним студентом і викладачем. Земляцтво кримських татар у Москві теж не повинно лишатися осторонь. В Інтернет-ресурсі (архів Валентина Скурлова) повідомляється про адресу «художника Петрограда Боданинского Уссейна Абдурэфатовича: Фонтанка, 166» (http://skurlov.blogspot.com/2009/01/blog-post_3852.html). Цей будинок розміщений в історичному центрі міста, майже наприкінці набережної Фонтанки, на розі з Лібавським провулком.

І зовсім незначні зауваження. Пропонуємо розшифровку нерозбірливо написаного слова (с. 113): р<нрзб>бенку, на нашу думку, слід читати, як р[азще]бенку. «Разщебенка» — будівельний термін, добре відомий також і реставраторам. Він означає заповнення щебенем порожнього простору, як правило, між елементами будівельних споруд. Звернемо увагу й на деякі прикрі описки (с. 85, 238), де фігурує О. Пряцак, замість О. Пріцак (відомий орієнталіст). Ім'я представника ханської династії написано російською як Гирай, хоча, за кримськотатарською традицією (див. словник С.Р. Ізідінової), це династійне ім'я слід писати Герай (Смирнов 2005, с. 517).

Та в цілому книжка У.К. Мусаєвої — серйозна наукова праця. Вона написана на високому науковому рівні, вводить у науковий обіг значну кількість матеріалів і містить чимало нових висновків, які мають теоретичне та практичне значення. Вона достойно представляє се-

рію «Біобібліографія кримиознавства». Хочеться тільки побажати автору скоріше перейти від нарисів, як вона скромно визначила жанр своїх двох успішних книжок, до монографії, присвяченої видатній постаті, яка за багатьма ознаками належить, щонайменше, двом культурам — кримськотатарській та російській.

Ще одна праця У.К. Мусаєвої — «Подвижни кримской этнографии, 1921—1941: Историкографические очерки» — відразу після виходу стала бібліографічною рідкістю. В ній уперше відновлені біоісторіографічні портрети видатних діячів, які займалися кримською етнографією та археологією в 1920-і рр.: І. Бороздіна, В. Гордлевського, Б. Куфтіна, А. Кончевського та ін. Книжку тепло зустріла громадськість, і вона має щонайменше три розгорнуті рецензії.

Вип. 1, «Статистики Таврической губернии (XIX — начало XX века: Биобиблиографический указатель)», автор В.В. Бобков, дуже вдало відкрив (у хронологічному порядку) серію «Біобібліографія кримиознавства». Крім дорадянських статистичних установ Кримського півострова, викладено й історію материкових — Бердянського, Дніпровського та Мелітопольського повітів Таврійської губернії. В першій частині розглянута структура та результати діяльності найбільших місцевих статистичних служб, їхній внесок до вирішення проблем регіональної економіки, історії, археології та етнографії. Друга частина є більшою мірою не іменним покажчиком, а повноцінним біобібліографічним довідником із 195 статей з інформацією про штатних і позаштатних співробітників статистичних органів губернії від 1834 р. по 1920 р. На жаль, цей корисний приклад створення активного іменного покажчика не задіяний в інших випусках серії.

Вип. 6 становить монографія С.А. Волкової «Чехи на півдні України: друга половина XIX — перша третина XX століття». Вперше здійснено комплексне дослідження основних причин, особливостей і значення колонізації Таврійської та Херсонської губерній чехами з Богемії та Моравії. Виявлено чеські поселення, розглянуто особливості їхнього соціально-економічного розвитку в другій половині XIX ст. і в 20—30-і рр. XX ст.

Вип. 10 — монографія Едіє Кангієвої «Крымоведение на страницах тюркоязычных периодических изданий крымскотатарской диаспоры» — присвячена вивченню кримськотатарської спадщини істориків і публіцистів, які видавалися в періодиці діаспори в Германії, США, Румунії та Туреччині в 1888—1991 рр. Охарактеризовано головні етапи й аспекти роз-

витку видавничої справи кримських татар в еміграції. Систематизовано та проаналізовано кримознавчі публікації (наукові, науково-популярні, спогади, некрологи, передові статті) з періодичних видань кримськотатарської діаспори («Emel», «Karadeniz», «Kirim», «Kirimbulten», «Renkler», «The Crimean Review» та ін.).

Вип. 11, «Охрана и изучение памятников истории и культуры в Крымской АССР: Исследования и документы», підготовлений у Науковому центрі історико-краєзнавчих досліджень і Зводу пам'яток історії та культури України в АРК (автор-укладач О.І. Хливнюк). Це — настільна книжка кримознавця будь-якого рангу. Вона присвячена діяльності двох основних (і конкуруючих) на території Криму в 1920—30-х рр. пам'яткоохоронних інституцій — Центральних державних реставраційних майстерень (ЦДРМ) і Кримського відділу в справах музеїв і охорони пам'яток мистецтва, старовини, природи і народного побуту (КримОХРІС). Видання зручно структуроване. По-перше, воно має два програмні напуття (від голови Республіканського комітету АРК з охорони культурної спадщини Н.О. Гриненко та від редактора серії професора А.А. Непомнящего), що надає особливого статусу випуску. По-друге, в ньому є дві добротні оглядові статті з діяльності ЦДРМ (за роки керівництва І.Е. Грабаря) і КримОХРІС (керівник О.І. Полканов). По-третє, архівний розділ доцільно рубрикований (плани робіт, резолюції, звіти, протоколи пам'яткоохоронних організацій, акти обстеження, доповідні та пояснювальні записки, довідки, службові листування). По-четверте, вдало скомпоновані довідкові матеріали, в складі яких, окрім звичного іменного покажчика, є дуже корисний, зручно розподілений і, так би мовити, «активний» (подібний до гіперпосилань) іменно-тематичний коментар Н.В. Кармазіної (автор вип. 4 цієї серії). До наукового обігу введено дуже важливий корпус інформативних джерел з московських архівів, що дозволяє об'єктивніше розглянути процеси, що мали місце в пам'яткоохоронній справі тих років. Цей випуск і розглянута нижче праця Н.В. Кармазіної становлять своєрідну діалогію з історії пам'яткоохоронних інституцій Криму.

Вип. 4, Н.В. Кармазіна «Нариси розвитку історичного краєзнавства в Криму (1954—1991 рр.)», присвячений маловивченому періоду кримського краєзнавства. Показані діяльність, форми та методи роботи державних і громадських музеїв, узагальнені наукові дослідження кримських краєзнавців, визначені основні етапи підготовки кримського тому «Історії міст і сіл УРСР», проаналізований процес становлен-

ня системи охорони пам'яток Криму. Це дуже цінне видання, що має бути на столі кожного кримознавця та діяча пам'яткоохоронної справи. Воно написано висококваліфікованим фахівцем, ерудиція якого відображена у вип. 11.

Вражають обсяги та швидкість, з якою була створена ця серія, та високий науковий рівень кожної монографії. 12 випусків сягає загальної кількості 3662 сторінок за шість років. Це, безумовно, стало можливим завдяки використанню інформаційних технологій (об'єктивна причина) та роботи восьми авторів на чолі з редактором серії проф. А.А. Непомнящим як єдиної команди (суб'єктивна причина). Серія проситься (безумовно, з дотриманням авторських прав на кожний твір) на окремий сайт з наступним асоціюванням усіх іменних покажчиків та їхнього доопрацювання за прикладом подання матеріалів з гіперпосиланнями. Прикладами реалізованого на папері плідного перехресного посилання є вип. 1 і 11. З використанням гіперпосилань або пошукового апарату в межах серії електронна версія серії «Біобібліографія кримознавства» перетвориться на ще потужніший робочий інструмент. Наявність такого зручного засобу дозволить реалізувати в найближчій перспективі «томографічні» або запитові дослідження кримознавства.

З аналізу складу та змісту книжок серії випливає, що в кримознавстві вже важко сховати татарознавство як окрему підгалузь сходознавства. Останніми роками горизонт і глибина цієї новітньої наукової дисципліни швидко зростають. Головною умовою розробки тюрко-татарських сходознавчих тем у кримознавстві стає рівень знання східних (сучасних і давніх) мов і діалектів. І в цьому у молодих кримськотатарських авторів є певна природна перевага, що й демонструють автори серії. Три важливі й новаторські теми досліджень (яким присвячені праці У.К. Мусаєвої та Е.М. Кангієвої) не тільки не могли бути виконані, а навіть задумані без доступу до вельми широкого кола кримськотатарських, турецьких і османських джерел.

Прикладом невідкладних практичних завдань татарознавства, що народжується, є публікації топонімічних матеріалів, зібраних і опрацьованих старшим поколінням кримськотатарських орієталістів. Лише деяким сходознавцям щастить скористатися матеріалами згаданого «Словника кримськотатарських імен», зібраних С.Р. Ізідіновою (Смирнов 2005, с. 517). Друге важливе дослідження Севіле Ріфатовни ще не вийшло окремим виданням (Изидинова 1982).

Загальні враження від серії «Біобібліографія кримознавства» можна звести до таких.

Увага висококваліфікованих авторів зосередилася, по-перше, на введенні до наукового обігу архівних матеріалів; по-друге, — на статтях, які раніше (найчастіше через політичні обставини) були поза полем зору дослідників; по-третє, — на малодосліджених наукових співтовариствах різного типу. Зокрема, показано, що, хоча творчість значної кількості істориків дорядянської доби та жертв політичних репресій, фахівців кількох хвиль еміграції, які є персонажами серії, протягом багатьох років ігнорувалась, їхній внесок у науку дуже значний. Тож результати діяльності нових-старих дослідників, їхніх більш-менш неформальних об'єднань суттєво поповнюють сучасну базу знань і є важливим кроком у вітчизняному кримознавстві. Тепер практично жодну серйозну роботу з кримознавства не можна вважати повноцінною за відсутності в ній посилань на згадані праці.

Характерною рисою видань серії є те, що вони привернули велику увагу науковців. Зо-

крема, мені відомо 35 рецензій, опублікованих у профільній літературі. Усі вони позитивні, написані вітчизняними й закордонними відомими та компетентними фахівцями з історії нового часу, історичного краєзнавства, кримознавства та сходознавства.

Автори серії використали широку базу бібліографічних джерел: наукові (монографії, збірники, періодичні, зокрема місцеві, та серійні видання), науково-інформаційні (бібліографічні покажчики та довідники, списки, літописи), архівні (неопубліковані наукові праці, систематичні каталоги, нотатки мандрівників, путівники, матеріали місцевої періодики, наукові, науково-популярні та спеціальні журнали й газети).

Особливу цінність випускам серії надає та обставина, що більша частина джерел була опрацьована авторами *de visu*, атрибутована й досліджена сучасними бібліографічним, просопографічним, історіографічним та історико-краєзнавчим методами. Застосовувалися статис-

Додаток. Склад серії «Біобібліографія кримознавства» (за антропологічною класифікацією)

1. Непомнящий А.А. Арсений Маркевич: Страницы истории крымского краеведения. — Симферополь. Бизнес-Информ, 2005. — 432 с., илл. (Вып. 3).
2. Историческое краеведение Крыма на рубеже столетий: Вопросы истории кримведения и охраны памятников. Сб. науч. трудов в честь 150-летия со дня рождения Арсения Ивановича Маркевича. — Симферополь, 2005 (Вып. 5; Ученые записки Таврического национального университета им. В. Вернадского. Серия «История». — Т. 18 (57), № 1: Спецвыпуск).
3. Непомнящий А.А. Подвижники кримведения. — Симферополь: СГТ, 2006. — Т. 1. — 324 с., илл. (Вып. 7).
4. Непомнящий А.А. Подвижники кримведения. — Симферополь: СГТ, 2008. — Т. 2: TAURICA ORIENTALIA. — 600 с., илл. (Вып. 12).
5. Бобкова О.М. А.Я. Фабр: Портрет администратора на фоне эпохи / Под ред. А.А. Непомнящего. — К.: Центр памятниковедения НАН Украины и УТОПИК, 2007. — 321 с. (Вып. 8).
6. Мусаева У.К. Народный учитель: Документальный очерк деятельности выдающегося крымскотатарского просветителя Усеина Боданинского / Отв. ред. А.А. Непомнящий. — Симферополь: СГТ, 2007. — 240 с. (Вып. 9).
7. Мусаева У.К. Подвижники крымской этнографии, 1921—1941: Историографические очерки / Под ред. А.А. Непомнящего. — Симферополь: Таврический национальный университет им. В. Вернадского, 2004. — 214 с. (Вып. 2).
8. Бобков В.В. Статистики Таврической губернии (XIX — начало XX века): Библиографический указатель / Под ред. А.А. Непомнящего. — Симферополь [б. и.], 2004. — 302 с. (Вып. 1).
9. Волкова С.А. Чехи на Півдні України (друга пол. XIX — перша третина XX ст.) / За ред. А.А. Непомнящего. — Симферополь: Антіква, 2006. — 160 с. (Вип. 6).
10. Кангиева Э.М. Кримведение на страницах тюркоязычных периодических изданий крымскотатарской диаспоры / Под ред. А.А. Непомнящего. — К.; Симферополь: СГТ, 2007. — 424 с. (Вып. 10).
11. Охрана и изучение памятников истории и культуры в Крымской АССР: Исследования и документы / Автор-составитель А.В. Хливнюк; под ред. А.А. Непомнящего. — Симферополь: СГТ, 2008. — 240 с. (Вып. 11).
12. Кармазіна Н.В. Нариси розвитку історичного краєзнавства в Криму (1954—91 рр.) / За ред. А.А. Непомнящего. — Симферополь: Таврія, 2005. — 177 с. (Вип. 4).

тичний і структурно-функціональний методи, а також засоби археографічної та бібліографічної реконструкції. Всі видання мають науково-довідковий апарат, як мінімум — іменний покажчик, а деякі — й розвинутіші довідкові засоби.

Автори серії щедри на ілюстративний матеріал, найчастіше це факсиміле документів — рукописів, листів, рідкісних портретів, географічних карт, картин, архітектурних і археологічних пам'яток. Значна частина цих артефактів опублікована вперше. Серія має оригінальний високоякісний поліграфічний дизайн, який легко впізнається.

Важливою рисою є вирішення низки завдань зі створення позитивного образу поліетнічних кластерів Криму, особливо їхніх академічних представників. Завдяки академічності серія «Біобібліографія кримознавства» несе позитивний заряд толерантності при аналізі взаємостосунків багатьох етносів Криму, особливо тих, які мешкали в Криму на рубежі XIX—XX ст.

Окремо відзначимо блок видань, присвячених відтворенню наукових або реконструкції на базі архівних матеріалів біографій низки просвітників і видатних, іноді неоднозначних фігур, кримознавства, зокрема з діаспори кримськотатарського народу. Це робиться практично вперше, і автори проявили певну стриманість і не відправили поспішно до внутрішньої «еміграції» так зв. «радянських», зокрема кримськотатарських, діячів науки та культури.

Завдяки цій серії кримська університетська наука має представницький вигляд на тлі численних кримознавчих досліджень інших установ. Студенти отримують новітні результати світового рівня з перших рук, а серія стала ре-

альним компендіумом найновіших досягнень у вивченні кримознавчої спадщини.

Результати досліджень, викладених у серії, мають не тільки теоретичне (академічне), а й велике практичне значення. Зокрема, вони допомагають самоідентифікації мешканців Криму, які нині не те що диференціюються, а головню поляризуються за конфесійними, етнічними, мовними та культурними традиціями. Як відомо, одним із завдань державної політики є подолання домодернових (зокрема тих, що базуються на родинних і земляцьких стосунках) форм соціальної комунікації. До ключових завдань сучасної гуманітарної політики належить також закріплення національного консенсусу, депандоризації явища соціокультурної регіональної строкатості та перетворення його на джерело розвитку країни, недопущення примусової асиміляції та акультурації етнічних спільнот, імплементації європейських стандартів до сфери управління міжетнічними стосунками (Україна... 2010, с. 45, 56—57, 71).

Історичне краєзнавство загалом і кримознавство зокрема є одним з ефективних механізмів формування історичної пам'яті. Але розвиток історичного краєзнавства неможливий без наполегливих наукових досліджень. Ця тема складна, комплексна та ще далека від завершення, хоча результати досліджень, які демонструють і праці серії, допомагають ставити й вирішувати низку проблемних і практичних запитань у сфері сучасної гуманітарної політики. Усі роботи серії «Біобібліографія кримознавства» відповідають критеріям науковості та водночас — актуальним політичним і соціальним запитам і викликам сучасності.

Н.О. ГАВРИЛЮК

- Альмов С.С., Решетов А.М.* Борис Алексеевич Куфтин: изломы жизненного пути // Репрессированные этнографы. — М., 2003. — 2. — С. 227—268.
- Бекирова Г.* Проблема еміграції кримських татар у російській історичній літературі 19 ст. — 30-х років 20 ст. // *Studia turkologica*. Воронежский тюркологический сборник. — Воронеж, 2007. — 4. — С. 37—52.
- Изидинова С.Р.* Фонетические и морфологические особенности крымско-татарского языка в ареальном освещении. Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. — М., 1982.
- Непомнящий А.А.* Бібліографічна спадщина історико-етнографічних досліджень Криму в кінці XVIII — на початку XX століть. Автореф. дис. ... доктора істор. наук. — К., 2001.
- Смирнов В.Д.* Крымское ханство под верховенством Отоманской Порты до начала 18 в. — М., 2005. — Т. 1.
- Україна XXI століття.* Стратегія реформ і суспільної консолідації. Експертна доповідь Національного інституту стратегічних досліджень до Послання Президента України В. Януковича до українського народу. — 2010.
- Урсу Д.* Очерки истории культуры крымскотатарского народа (1921—1941). — Симферополь, 1999.
- Урсу Д.П.* Енциклопедія кримознавства // *Краєзнавство*. — 2009. — № 1/2. — С. 236—238.
- Формозов А.А.* Русские археологи и политические репрессии 1920—1940-х гг. // *РА*. — 1998. — № 3. — С. 191—206.

Надійшла 07.04.2011